

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ЙОГО ФОРМУВАННЯ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ

Україна є однією з найбільших країн Європи з величезним природним та людським потенціалом. У той же час у технологічному розвитку вона суттєво відстає від своїх сусідів, що обумовлює низьку конкурентоспроможність економіки та невисокий рівень добробуту населення. У державній політиці України на сучасному етапі стратегічними пріоритетами обрано формування інноваційної моделі розвитку, інтеграцію економіки у європейський економічний простір. У забезпеченні динамічного інноваційного розвитку важливу роль відіграє інтелектуальний капітал, який є основним джерелом інновацій. Значна технологічна відсталість економіки, низький рівень інноваційної активності вітчизняного бізнесу свідчать про те, що в Україні або не сформовано достатнього інтелектуального капіталу, або він неефективно використовується. Існує безліч перешкод на шляху його формування і використання, серед яких досить гострою є проблема розвитку вітчизняної освіти, науки, формування об'єктів інтелектуальної власності та використання їх у виробничому процесі.

Вивченням проблематики формування та використання інтелектуального капіталу займалися такі зарубіжні вчені, як С. Казевіч [1], Л. Едвінссон [2] Т. Стюарт [3], В. Іноземцев [4], Б. Леонтьєв [5] та багато інших. Проблема формування інтелектуального капіталу досліджується багатьма науковцями України – А. Чухно, О.Б. Бутнік-Сіверським [6], Н. Марковою [7] і великою кількістю інших дослідників. Разом з тим питання нагромадження інтелектуального капіталу та його ефективного використання в економіці України залишаються актуальними, що потребує подальших досліджень.

Метою статті є дослідження проблем формування інтелектуального капіталу в Україні та пошук шляхів його нагромадження й ефективного використання.

У сучасних умовах у світовому економічному просторі все більшої інтенсивності набуває процес формування економіки знань, основу якої складає розвиток інтелекту, процес формування і збереження знань переважно в електронних системах, обмін знаннями,

формування об'єктів інтелектуальної власності та їх подальше використання. У цих умовах суттєво зростає роль таких форм капіталу, як людський та інтелектуальний. Як економічна категорія інтелектуальний капітал (ІК) досліджується відносно недавно. Одним із перших досліджував природу інтелектуального капіталу Т. Стюарт, який опублікував у 1997 р. книгу «Інтелектуальний капітал – нове джерело багатства організацій» [3]. За Томасом Стюартом ІК – це сума усього, що знають працівники компанії і що є її джерелом цінностей та дає конкурентну перевагу на ринку. Т. Стюарт визнає інтелектуальний капітал у ширшому розумінні, що складається зі знань і досвіду, які можуть бути використані для створення багатства, а також формують інтелектуальну власність, що юридично визначена як власність на патенти, торгові марки та авторські права. Л. Едвінссон, С. Уоллман трактують інтелектуальний капітал не тільки як знання людини, а й бренд, товарні знаки і активи, які з часом трансформуються у щось більш цінне [2, с. 10].

У середині 90-х років ХХ ст. британський дослідник А. Брукінг виокремив у структурі інтелектуального капіталу такі елементи: 1) активи ринку – нематеріальні активи, пов'язані з обмінними операціями, що визначають становище фірми на ринку (торговельні марки, прихильність покупців, корпоративне ім'я, портфель замовлень); 2) активи інтелектуальної власності – захищену законом інтелектуальну власність компанії (торговельні марки і знаки обслуговування, патенти, авторські права, виробничі і торговельні секрети); 3) активи інфраструктури – технології, методи і процеси, які уможливають роботу компанії (нормативна культура, філософія управління, методи оцінки ринку, фінансова структура, бази даних); 4) людські активи – інтелектуальні активи, які використовуються компанією (знання, вміння, навички, творчі здібності співробітників) [10].

Безліч визначень дають ІК українські науковці. Так, О.Б. Бутнік-Сіверський дотримується думки, що інтелектуальний капітал – це створений або придбаний інтелектуальний продукт, який має вартісну оцінку, об'єктивований та ідентифікований (відокремлений від підприємства), утримується підприємством (суб'єктом господарювання) з метою ймовірності одержання прибутку (додаткової вартості) [6]. Т. Понедільчук вважає, що термін «інтелектуальний капітал» загалом можна віднести до всіх нематеріальних ресурсів, що визначають цінність та конкурентоспроможність організації (підприємства) [8].

Не вдаючись до детального аналізу визначень інтелектуального капіталу, що не є предметом дослідження даної статті, ми виходимо із найбільш традиційних трактовок даного поняття як продукту інтелектуальної діяльності людини. Тому вважаємо, що інтелектуальний капітал складається із двох підсистем: нематеріальних активів – продуктів інтелектуальної праці, які формалізовані та зафіксовані у вигляді певних документів (патенти, торговельні марки, програмне забезпечення, наукові розробки тощо); живих знань, умінь, здібностей, талантів, якими володіють люди та використовують їх з метою отримання доходів [9, с. 53]. Джерелом ІК є людина, її знання та творчі здібності. Виходячи з цієї позиції проаналізуємо динаміку основних параметрів формування ІК, а саме освіти, наукової сфери, результатів наукової діяльності (заявок на патенти, використання об'єктів інтелектуальної власності тощо).

Вища освіта як основа формування інтелектуального капіталу. Україна має досить розвинену систему освіти, в тому числі вищої. Тому у міжнародному рейтингу оцінки людського потенціалу країн світу вона займає високу позицію – 78 місце у 2013 р., яке забезпечив саме рівень освіти та її поширеність. Так, за рівнем грамотності дорослого населення Україна входить до перших 30 країн світу за міжнародним Індексом людського розвитку, при цьому Україна випереджає більшість країн ЄС за коефіцієнтом охоплення вищою освітою – 79,5% проти 54,5% у Франції, 66,0% в Італії, 60,1% у Латвії, 70,5% у Польщі [11].

На сучасному етапі вища освіта (ВО) виконує низку важливих функцій: відтворення та розвиток знань, формування світогляду та загальної культури молоді, розвиток науки, підготовку висококваліфікованих фахівців для всіх сфер економічної діяльності, формування наукових кадрів, розвиток інтелектуального потенціалу. Саме вища освіта є основою формування системи наукових знань та сучасного інтелектуального капіталу.

Аналізуючи діяльність системи вищої освіти в контексті формування ІК, слід відзначити її двояку роль: з одного боку, вона є сферою формування та розвитку наукових і професійних знань, які втілюються у підготовлених фахівцях, а з іншого боку, вона є сферою наукової діяльності та виробництва наукової продукції, яка у подальшому перетворюється на інтелектуальну власність. Обидві сторони діяльності є важливими у функціонуванні соціально-економічної системи країни та забезпеченні її інноваційного розвитку на основі нагромадження інтелектуального капіталу нації. Однак у діяльності ВО існують суттєві проблеми.

В Україні вища освіта як сфера формування висококваліфікованих фахівців впродовж останніх двох десятиліть розвивалась суперечливо, про що свідчать дані табл. 1. Якщо у ВНЗ III-IV рівнів акредитації кількість навчальних закладів зростала до 2010 р. (з 255 у 1995 р. до 349), відповідно чисельність студентів зросла у 2,4 раза, то у ВНЗ I-II рівнів акредитації спостерігався спад. Найвищих показників ВНЗ III-IV рівнів акредитації досягли в 2005-2010 рр., у подальших роках сформувалася тенденція до їх зниження. Так, у 2005/2006 н.р. кількість студентів на 10 тис. населення становила 470 осіб, у подальшому вона знизилася до 335 осіб, у найпершу чергу внаслідок демографічних та соціально-економічних процесів. Показники діяльності ВНЗ I-II рівнів акредитації мали стійку негативну тенденцію. Нестабільною була динаміка кількості підготовлених фахівців: якщо чисельність випущених спеціалістів і магістрів до 2010 р. зростала, а потім скоротилася на 25%, то чисельність молодших спеціалістів зменшилася в 2,4 раза.

Таблиця 1

Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України I-IV рівнів акредитації за період з 1995 по 2014 р.

Навчальний рік	Кількість ВНЗ, одиниць		Чисельність студентів, тис. осіб		Кількість студентів на 10 тис. населення		Випущено фахівців, тис. осіб	
	III-IV рів.ак.	I-II рів.ак.	III-IV рів.ак.	I-II рів.ак.	III-IV рів.ак.	I-II рів.ак.	III-IV рів.ак.	I-II рів.ак.
1995/96	255	782	922,8	617,7	180	120	147,9	191,2
2000/01	315	664	1402,9	528,0	285	108	273,6	148,6
2005/06	345	606	2203,8	505,3	470	108	372,4	142,7
2010/11	349	505	2129,8	361,5	465	79	543,7	111,0
2012/13	334	451	1824,9	281,3	401	62	520,7	74,6
2013/14	325	442	1723,7	269,2	380	59	485,1	75,3
2014/15	277	387	1438,0	251,3	335	55	405,4	79,1

Складено за джерелом [12].

Наведені дані свідчать про стійку тенденцію до звуження обсягів діяльності ВНЗ та підготовки фахівців, що підриває фізіологічну основу формування інтелектуального капіталу. Особливо показово про це свідчить показник чисельності студентів на 10 тис. населення, який у сумарному вигляді скоротився з 578 осіб у 2005 р. до 390 осіб у 2014 р. Це обумовлено не лише демографічними, але передусім соціально-економічними процесами, серед яких слід відзначити: загострення проблеми працевлаштування підготовлених фахівців, особливо в науковій сфері; низький рівень оплати праці

висококваліфікованих кадрів; хронічне недофінансування системи вищої освіти, що обумовлює деградацію її матеріально-технічної бази. Так, загальні витрати на світу в структурі ВВП скоротилися з 8,48% у 2009 р. до 6,9% у 2014 р. А в структурі цих витрат частка на вищу освіту скоротилася з 42 до 36,8% [13]. Все це призводить до втрат інтелектуального потенціалу країни.

Зростає міграція молоді на навчання за кордоном, переважно у європейські країни. Вища якість освіти, можливість отримати європейський диплом та спробувати працевлаштуватись на європейському ринку праці – усі ці моменти приваблювали й раніше українську молодь. В умовах, коли вітчизняний освітній простір не розвивається належним чином, такі міграційні процеси будуть тільки зростати. Дослідники відзначають суттєве збільшення останніми роками студентів-українців, які навчаються за кордоном. За період з 2008/2009 н.р. по 2012/2013 н.р. їх чисельність зросла: у Польщі з 2831 до 9620 осіб, або в 3,4 раза; у Німеччині з 8557 до 9044 осіб, або в 1,1 раза; в Італії з 800 до 1727 осіб, або в 2,2 раза; в Іспанії з 558 до 1323 осіб, або в 2,4 раза; у Канаді з 470 до 1097 осіб, або в 2,3 раза. У Чехії, Австрії, Великобританії їх чисельність збільшилася в 1,7 раза [14, с.82]. Л.Семів відзначає, що особливістю сучасного етапу модернізації на європейському рівні є поява «п'ятої свободи» – свободи руху знань (поряд з існуванням чотирьох свобод руху: капіталу, робочої сили, товарів і послуг). Створені в результаті зазначених процесів «Європейський простір вищої освіти» і «Європейський простір досліджень» виробили інституціональні умови для активізації академічного руху студентів, викладачів і дослідників [14, с.79]. Ці в цілому позитивні процеси негативно позначаються на Україні, оскільки низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних ВНЗ призводить до того, що з України виваються не лише наукові та викладацькі кадри, але й найбільш талановита і мобільна молодь – майбутній креативний та інтелектуальний потенціал і капітал країни.

Скорочується також підготовка наукових кадрів та забезпеченість ними науково-дослідної сфери. Так, за період з 2010 по 2014 р. кількість аспірантур зменшилася з 530 до 482, чисельність аспірантів – з 34,6 до 27,6 тис., чисельність докторантів дещо зросла (за відповідний період з 1561 до 1759 осіб), однак це не вплинуло на покращення забезпеченості науковими кадрами цієї сфери. Чисельність фахівців з науковими ступенями в науково-дослідній сфері скоротилася: кандидатів наук з 17 тис. осіб у 2010 р. до 14,8 тис.; докторів наук – з 4,5 до 4,3 тис. осіб [15, с. 17, 21, 42]. На

сьогодні серед зайнятого населення України частка вчених становить 0,49 відсотка, що у 3,5 раза менше, ніж 20 років тому. У 2011 р. цей показник у Фінляндії становив 3,27 відсотка, у Данії – 3,16, Ісландії – 2,96, Туреччині – 0,68 відсотка. Втрачається зв'язок поколінь та перспективи сучасного розвитку науки [16]. Ці процеси пов'язані з розвитком науково-дослідної сфери.

Наукова сфера, яка безпосередньо пов'язана з формуванням ресурсів інтелектуального капіталу, також має суттєві проблеми розвитку. В Україні наукова діяльність здебільшого концентрується не в університетах, а в науково-дослідних інститутах Академії наук. На сучасному етапі спостерігається занепад науки, а відсутні традиції тісної співпраці науки і бізнесу та низька зацікавленість вітчизняного бізнесу у впровадженні вітчизняних наукових розробок у виробництво обумовлюють суттєві перешкоди на шляху нагромадження інтелектуального капіталу. Динаміку показників розвитку вітчизняної науки представлено у табл. 2.

Таблиця 2

*Основні показники розвитку наукової сфери України
в 2005-2014 рр. [15]*

Основні показники за секторами	2005	2010	2013	2014
Організації, які виконують наукові, науково-технічні роботи	1510	1303	1143	999
державний сектор	501	514	456	419
підприємницький сектор	837	610	507	422
сектор вищої освіти	172	178	180	158
Кількість дослідників у наукових організаціях, тис. осіб	85,2	73,4	65,6	58,7
державний сектор	37,9	36,7	35,6	32,5
підприємницький сектор	38,5	28,5	23,1	20,2
сектор вищої освіти	8,8	8,2	6,9	6,0
Фінансування витрат на виконання НДР та НТР, тис. грн	5160399,8	8995893,9	11161064,4	10320327,9
державний сектор	1556935,1	3274433,9	4305444,3	3905861,2
підприємницький сектор	3359716,8	5156185,7	6167562,5	5820171,2
сектор вищої освіти	243747,9	565054,2	688057,6	594295,5

Дані таблиці свідчать, що основна кількість організацій, які виконують науково-дослідні, науково-технічні роботи (НДР та НТР), сконцентровані в державному (заклади академій наук) та підприємницькому секторі, у ВНЗ функціонує лише 16% від їх загальної кількості.

За досліджуваний період (з 2005 по 2014 р.) чисельність організацій скоротилася у 1,5 раза, найбільшою мірою у підприємницькому секторі – майже в 2 рази, в державному – в 1,2 раза. Скоротилась кількість дослідників: у державному секторі – на 14%, у підприємницькому – на 48%, у вищій освіті – на 32%. Фінансування витрат на виконання науково-дослідних робіт зростало у поточних цінах, однак у реальному виразі ці обсяги зменшувалися. При цьому частка підприємницького сектору суттєво знизилася – з 65 до 56%. Наведені дані свідчать про негативну тенденцію скорочення ресурсного потенціалу у сфері наукової діяльності, особливо це стосується підприємницького сектору, де потенціал науково-дослідної діяльності зменшився майже удвічі. На основі цих даних можна зробити висновок про значне погіршення можливостей для формування інтелектуального капіталу.

Зменшення наукового сектору економіки України обумовлює зниження його результативності, що негативно позначається на інноваційному розвитку. У табл. 3 наведено дані про результативність науки.

Таблиця 3

Основні показники результативності наукової сфери України та інноваційної активності промисловості в 2005-2014 рр. [15]

Основні показники	2005	2010	2013	2014
Кількість виконаних наукових та науково-технічних робіт, тис. од.	63,9	52,0	47,9	43,0
У тому числі				
зі створення нових видів техніки	3,8	2,3	2,1	1,8
зі створення нових видів технологій	5,4	5,7	5,0	3,2
Кількість спеціалістів, які виконували Н та НТР на 1000 зайнятих	5,1	4,4	4,0	3,6
Коефіцієнт винахідницької активності, кількість отриманих патентів на 1 млн осіб	175*	175	183	173
Частка підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств, %	8,2	11,5	12,9	12,1
Частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції, %	6,5	3,8	3,3	2,5

*Дані 2007 р.

Так, обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт зменшився на 1/3 від рівня 2005 р., у тому числі зі створення нових

видів техніки – більш ніж у 2 рази та зі створення нових технологій – на 37%. Слід відзначити, що згідно з критеріями інноваційної безпеки кількість спеціалістів, які виконують НДР та НТР, має бути не менше 9 на 1000 зайнятих. В Україні цей показник є значно нижчим та має тенденцію до зниження. Для забезпечення інноваційного розвитку коефіцієнт винахідницької активності має бути не меншим за 400 отриманих патентів на 1 млн осіб. В Україні цей показник стабільно утримується на низькому рівні – 175 патентів на 1 млн осіб. Наведені дані свідчать про занепад науково-дослідної сфери, що негативно позначається на формуванні інтелектуального капіталу та на інноваційному розвитку країни. Незважаючи на те, що частка промислових підприємств, які впроваджували інновації, зросла майже на 1/3, частка інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції скоротилася у 2,6 рази до критично низького рівня – 2,5% у загальному обсязі промислової продукції.

Зменшується обсяг використання в економіці об'єктів права інтелектуальної власності (ОПІВ). Про це свідчать такі дані за 2013 і 2014 рр. [15, с. 216, 218]:

кількість підприємств, які використали ОПІВ	428	333;
кількість використаних винаходів	2161	1808;
кількість використаних корисних моделей	3058	2620;
кількість використаних промислових зразків	582	558.

У липні 2014 р. в Україні відбулися парламентські слухання на тему: "Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави". У їх висновках зазначається, що в Україні за роки незалежності наука втратила функції впливу на соціально-економічний розвиток держави, до критичного рівня знизився показник вітчизняного науково-технічного потенціалу, що стало загрозою національній безпеці країни [16]. Така ситуація обумовлена низкою причин.

По-перше, недостатнім обсягом фінансування науково-технічної сфери. Питома вага загального обсягу витрат на науково-технічну сферу в Україні в 2013 р. становила 0,77 відсотка ВВП, у тому числі за рахунок коштів державного бюджету – 0,33% ВВП. Водночас у 2012 р. середній рівень обсягу витрат на наукові дослідження та розробки країн ЄС у ВВП становив 2,06%. Більшою частка витрат на дослідження та розробки була у Фінляндії – 3,55%, Швеції – 3,41, Данії – 2,99, Німеччині – 2,92, Австрії – 2,84, Словенії – 2,80% [16]. У 2014 р. обсяг фінансування знизився до 0,66% ВВП, однак для нормального відтворення наукового сектору необ-

хідно, щоб його рівень складав 1,7-2%. Внаслідок недостатнього фінансування деградує матеріально-технічна база наукових установ, утримується на низькому рівні оплата праці, що робить наукову сферу непривабливою для висококваліфікованих і креативних працівників.

По-друге, низький рівень технологічного розвитку вітчизняної економіки, переважання виробництв з III і IV технологічними укладами обумовлюють незатребуваність науково-технічних розробок для їх упровадження у виробництво та перехід на інноваційний шлях розвитку. Розвиваючи застарілі виробництва, вітчизняний бізнес не зацікавлений у тісній співпраці з науковими установами, приклади такої співпраці є винятком, правилом є відособленість освітньо-наукового сектору та реального виробництва. Це призводить до розриву в технологічному ланцюгу інноваційного циклу, тому навіть при наявності вагомих вітчизняних наукових розробок їх упровадження у виробництво є досить проблематичним.

По-третє, внаслідок стагнації вищої освіти Україна втрачає інтелектуальні чинники зростання. Оскільки в сучасних умовах як головний чинник економічного зростання виступає сфера послуг, передусім високотехнологічна – освіта, наука, телекомунікації, інформаційне забезпечення, в основі яких лежить саме розвиток вищої освіти, – то зменшення обсягів діяльності сфери вищої освіти стає перешкодою на шляху формування та нагромадження інтелектуального капіталу і переходу України до економіки знань.

По-четверте, нерозвиненість та недосконалість інституційного середовища України (зрощення влади й крупного бізнесу, розповсюдженість корупції, монополізація економіки, нерозвиненість конкурентного середовища та ін.) створює можливість для олігархічного капіталу отримання рентного доходу та надприбутків унаслідок панівного становища на ринку, що обумовлює низьку зацікавленість вітчизняного бізнесу в нагромадженні та використанні інтелектуального капіталу.

Висновки. Проведене дослідження показало, що в Україні в останнє десятиліття суттєво погіршилися умови формування, нагромадження та використання інтелектуального капіталу. Це негативно позначилося на можливостях інноваційного розвитку всіх сфер економічної діяльності. У той час як розвинені країни світу формують високорозвинені інноваційні системи, основою яких є освіта, наука, інтелектуальний потенціал, Україна втрачає свої позиції в інтелектуальній сфері, що обумовлює її хронічне відставання

в технологічному та економічному розвитку, яке з часом лише посилюється.

Для забезпечення інтелектуального капіталу в Україні необхідно:

забезпечити збільшення фінансування наукових досліджень та розробок до показників Європейського Союзу за рахунок як бюджетних коштів, так і коштів підприємств; створити механізми спільного фінансування наукових та науково-технічних робіт за рахунок коштів Державного бюджету України та коштів підприємств; доцільним є створення незалежного національного фонду досліджень, який би фінансував пріоритетні наукові розробки вітчизняних вчених, а також системи грантової підтримки;

для підвищення якісного рівня досліджень та посилення їх прикладного спрямування необхідне створення системи сучасних державних ключових лабораторій з високим рівнем технічного оснащення, що інтегруються до світових систем, та забезпечення відкритого доступу до них суб'єктів наукової і підприємницької діяльності;

розробити та запровадити ефективний механізм трансферу технологій у реальний сектор економіки шляхом тісної співпраці наукових установ, вищих навчальних закладів, бізнес-організацій. Необхідно посилити податкові, кредитні, фінансові стимули використання результатів наукових досліджень, надати права науковим установам і вищим навчальним закладам виступати засновниками або співзасновниками інших юридичних осіб, у тому числі стартапів, малих комерційних підприємств, дослідних виробництв, які провадять свою діяльність відповідно до напрямів інноваційної діяльності засновників та забезпечують трансфер розроблених технологій;

створити умови для демонополізації економіки, розвитку конкурентного середовища за рахунок піднесення малого та середнього бізнесу, формування міжнародних компаній. Важливо унеможливити використання владних повноважень та корупційних схем для збагачення бізнесу.

Література

1. Kasiewicz S. Kapitał intelektualny – spojrzenie z perspektywy interesariuszy // S. Kasiewicz, W. Rogowski, & M. Kiciński. – Krakow, Oficyna Ekonomiczna, 2006. – 118 с.

2. Edvinsson L. Kapitał intelektualny / M. S. & Malone. – Warszawa, PW, 2001. – 120 с.

3. Stewart T.A. Intellectual Capital. The New Wealth of Organizations. – N.Y.-L., Doubleday / Currency, 1997. Copyright. – T.A.Stewart 1997.

4. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia, 1998. – 640 с.

5. Леонтьев Б.Б. Цена капитала. Интеллектуальный капитал в российском бизнесе / Б.Б. Леонтьев. – М.: Издательский центр «Акционер», 2002. – 200 с.

6. Бутнік-Сіверський О.Б. Інтелектуальний капітал: теоретичний аспект / О.Б. Бутнік-Сіверський // Інтелектуальний капітал. – 2002. – № 1. – С. 16-27.

7. Маркова Н. С. Теоретико-методичні основи формування й розвитку інтелектуального капіталу: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук / Н.С. Маркова. – Харків, 2005. – 20 с.

8. Понедільчук Т.В. Інтелектуальний капітал: сутність та методи оцінки [Електронний ресурс] / Т.В. Понедільчук // Ефективна економіка. – 2014. – №6. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3288>.

9. Антонюк В.П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку: моногр. / В.П. Антонюк; НАН України, Інститут економіки пром-сті. – Донецьк, 2007. – 348 с.

10. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал. Ключ к успеху в новом тысячелетии / Э. Брукинг. – Спб.: Питер, 2001.

11. Доповідь ООН про людський розвиток за 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/images/stories/HDR2013/UKR_Ukraine_HDR2013.pdf.

12. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/2015 навчального року: Статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

13. Національні рахунки освіти України у 2014 році: Статистичний бюлетень / Державна служба статистики. – Київ, 2016. – 89 с.

14. Семів Л.К. Вплив новітніх явищ освітньої міграції на політику модернізації соціально-культурної сфери регіону / Л.К. Семів // Регіональна економіка. – 2015. – № 1. – С. 79-86.

15. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – Київ, 2015. – 253 с.

16. Рекомендації парламентських слухань на тему: "Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави": Схвалено Постановою Верховної Ради України від 11 лютого 2015 року № 182-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 16. – Ст. 117.

Надійшла до редакції 30.11.2015 р.